

HEBZUCHT EN POLITIEK ALS OERZONDEN

Richard Wagners kritiek van de civilisatie in DER RING DES NIBELUNGEN

door Jos Hermans

Er is geen twijfel mogelijk, in de Nibelungen wilde Wagner de demonische geest van het industriële tijdperk belichamen. In Nibelheim wordt uit het geroofde Rijn-goud een ring gesmeed die de drager ervan onbepaalde macht verleent. Op dat moment is het goud nog pure schoonheid, nog niet opgenomen in de fatale kringloop van macht en bezit, nog niet aangetast door hebzucht en door het verlangen die schoonheid te exploiteren. Dat laatste is de oerzonde van Alberich, de rover van het goud. Voor de schoonheid van de schat heeft hij geen oog. Hij kan hem niet laten voor wat hij is, hij wil hem bezitten om zijn macht te vergroten. Hij ontwijft de waarde ervan door hem te willen exploiteren. Die houding van het willen-exploiteren is er één van liefdeloosheid. Zijn koude hart is machtig omdat het geen liefde kent.

De technologische vooruitgang waar de negentiende-eeuwse maatschappij zich zo lichtvaardig aan overgeeft bekijkt Richard Wagner met argusogen. Als romantisch kunstenaar weigert hij zich neer te leggen bij de onttoevring van de wereld, die hij als het onvermijdelijke gevolg ziet van rationalisering, techniek en economisch denken. Onder de indruk van het havencomplex in Londen, zegt hij tegen Cosima: *“Hier is de droom van Alberich in vervulling gegaan- Nibelheim, wereldheerschappij, bedrijvigheid, arbeid, overal de druk van damp en nevel”*.¹ En ook nog: *“De zeilboot dat was een echte uitvinding, één die tot mij spreekt, terwijl al deze machines die zeggen mij niets”*.² Het jaar daarop spreekt hij *“half schertsend, half ernstig over de neergang van het menselijk ras, die men altijd tracht tegen te gaan door het oprichten van telegraafpalen en het aanleggen van spoorwegen”*.³ En nauwelijks een jaar voor zijn dood: *“Als mensen bedolven geraken in koolmijnen dan ervaar ik verontwaardiging ten aanzien van een samenleving die voor haar verwarming een beroep doet op zulke middelen”*.⁴

Het is haast verbijsterend hoe scherp Wagner het immanente totalitarisme van de ontketende industriële maatschappij heeft voorzien. Terwijl de industriële revolutie in het werk van Rossini slechts een illustratieve muzikale pendant vindt in zijn beroemde *crescendi* is zij voor Wagner aanleiding tot een indringende schildering van de “condition humaine”. Nibelheim is niets minder als de industriële hel. Het is het inferno waar de langgerekte kreet weergalmt van een krioelende en uitgezogen mensenmassa, slachtoffers van een verontmenselijkte industriële dwingelandij. In de onzichtbaar makende Tarnhelm ontdekt Alberich een perfect instrument om zijn geknechte Nibelungen te bespioneren, een handig middel waarmee het oog van de machthebber zich onzichtbaar onder de zwoegers kan begeven om elke poging tot verzet in de kiem te smoren. Wat Alberich aanheft is het triomflieder van de totale heerschappij, het is de zelfproclamatie van de politiestaat.

Drie niveau's kent de mythische wereld van de *Ring*. De ongerepte, onschuldige wereld van schoonheid en liefde, die wordt belichaamd door de Rijn dochters en door de aardmoeder Erda. Daarboven, de wereld van de Nibelungen, waar het om macht en materieel bezit gaat. Tenslotte de wereld van de goden, die zich op een rampzalige manier door het bedrijven van politiek van hun chthonische oorsprong hebben vervreemd. De politiek doet haar intrede in de wereld nog voor de aanvang van *Das Rheingold*, nog voor de roof van het goud heeft plaatsgevonden. Wotan snijdt zijn speer uit de stam van de wereltes, symbool van de ongeschonden, voormenselijke natuur. Politiek ziet Wagner als het logische gevolg van de onherstelbare schade toegebracht aan het wezen van de natuur. Toe-eigening en exploitatie van de natuur als grondslag voor heerschappij is ten laatste sinds Karl Marx een bestanddeel van het radicaal maatschappijkritisch denken dat zijn meest fundamentele overtuiging vandaag vertaald weet in de ecologische beweging. Wotans daad, de wereld een formele orde op te dringen en daarmee een hiërarchie van de macht te vestigen die hemzelf de onbepaalde heerschappij toewijst én verzekert, staat in de *Ring des Nibelungen* voor de oerzonde van elk politiek handelen. Wotan is daarmee het spiegelbeeld van die andere rover, Alberich en Wagner maakt duidelijk dat een politiek van de onschuld niet bestaat.

In Zürich zal de balling Richard Wagner vanuit het perspectief van een vroeg-socialistisch anti-kapitalisme in enkele dagen van 1849 *De kunst en de revolutie* schrijven en de moderne burgerlijke maatschappij confronteren met de geïdealiseerde cultuur van de klassieke Griekse polis. Met dezelfde radicaliteit waarmee hij het christendom als vernederende vertroostingsideologie verwerpt, neemt hij de burgerlijke maatschappij op de korrel, haar kapitalistische economische structuur en het corpus van de staat die deze verhoudingen van uitbuiting in stand houdt. In de context van *Opera en Drama* gaat hij zeer uitvoerig in op de mythe van Oedipus door aan de hand van het voorbeeld van Creon, koning van Thebe, een theorie van de genese van de staat en van de maatschappij uiteen te zetten, die zich onmiskenbaar baseert op een socialistisch-anarchistisch begrip van de maatschappij.

Creon, broer van Iocaste, die onwetend haar eigen zoon Oedipus bemint, verwerft na de zelfverblindende van Oedipus van diens beide zonen, Polynices en Eteocles, de heerschappij over Thebe, als gevolg van een contractbreuk. Beide zonen hadden voordien afgesproken dat elk van hen om beurt een jaar over Thebe zou heersen. Maar als Eteocles de heerschappij binnen zijn bereik weet, weigert hij het contract te respecteren. Tegelijkertijd slaagt hij erin de steun van de Thebanen te verwerven en zijn broer uit te sluiten van de kringloop van de macht. Deze verzamelt daarop een leger, bele-

gert Thebe maar is niet bij machte de stad in te nemen. De broers besluiten tenslotte om een duel te laten beslissen. Die beslissing valt anders uit als verwacht, want beide laten het leven in de kamp en Creon verkrijgt de heerschappij over Thebe. Deze onverbidde en volledig naar staatsraison handelende huichelaar en intrigant, verbiedt de begrafenis van de beide lijken en verordent dat ze op een open veld moeten liggen vergaan en dreigt eenieder die zich niet aan het verbod houdt, levend te zullen begraven. Antigone, de zuster van de beide gevallen, negeert het verbod, begraaft de beide lijken en ondergaat vervolgens de door Creon voorziene straf.

Wagner demonstreert aan de hand van deze geschiedenis het ontstaan van de staat vanuit het verval van de maatschappelijke moraal. Eteocles ervaart de macht -tegen alle afspraken in- immers als zijn persoonlijke eigendom, die hij niet meer verliezen wil. De Thebanen, zelf eigenaren als burgers van een polis, verstaan dit maar al te goed en steunen hem. De gevolgen van een contractbreuk wegen ze af tegen de onzekerheid die rond hun bezit zou kunnen ontstaan door een rotatie van de macht. Ze kiezen voor de contractbreuk, die hen het kleinste kwaad lijkt want ze hopen de goden met zoenoffers te kunnen sussen. De staat ontstaat aldus op grond van de combinatie van drie motieven: de verzekering van de eigendom, de vermindering van elke verandering, het behoud van de homogene structuur van het volk. Eteocles -en daarna ook Creon- staat voor deze principes terwijl Polynices de verankering van eigendom afwijst, een afwijzing die vooral geldt ten aanzien van politieke heerschappij. Polynices ziet enkel heil in voortdurende vernieuwing en beweging van de maatschappelijke krachten en tendensen, in openheid van de polis en haar volk hetgeen Wagner met de aanwijzing omschrijft: "De vrienden van Polynices waren uit alle volksstammen samengekomen: hun sympathie voor de zaak van Polynices was een rein menselijke interesse en zij vertegenwoordigen daarmee het reinmenselijke, de maatschappij in haar ruimste en meest natuurlijke zin tegenover een bekrompen, kleinzielige, zelfzuchtige maatschappij, die ongemerkt tot een verkalkte staat samenkromp." ⁵

Zo wordt de staat van bij de aanvang door Wagner als een negatieve instelling bestempeld en in een fundamentele oppositie geplaatst tegenover alles wat natuurlijk en zedelijk lijkt. Maar nog een andere aspect is hierbij van het grootste belang en zal daarenboven later als een van de centrale bouwelementen in de conceptie van de Ring ingaan: het feit namelijk dat Wagner de staat -en daarmee elke politieke heerschappij- uit een rechtsschending laat ontstaan. De staat is bij Wagner reeds vanaf zijn ontstaan als een repressief apparaat gekarakteriseerd: in het begin staat de contractbreuk - Eteocles als voorafschaduw van Wotan. Maar deze contractbreuk zou niet hebben kunnen plaatsvinden wanneer de onderdanen hem niet hadden geaccepteerd. In hun ondersteuning van Eteocles manifesteert zich voor Wagner "het praktische instinct van het wezen van de eigendom, waarvan iedereen graag alleen wil genieten zonder het met anderen te delen: elke burger die in de eigendom de garantie van gewone rust ontdekte, was automatisch medeplichtig aan de onbroederlijke daad van de hoogste der eigenaren, Eteocles" ⁶

Het zijn principes uit het gedachtengoed van een anarchistisch denker voor wie elke verankering, elke poging tot stabilisatie verdacht lijkt. Het lijkt geen twijfel dat Wagners uiteenzetting over de genese van de staat in *Opera en Drama* helemaal in de lijn ligt van de kritische dialoog met de burgerlijke maatschappij en de burgerlijke staat zoals die binnen de radicale linkerzijde van de Duitse Vormärz-beweging vanzelfsprekend was. Ze vertoont bovendien verbluffende parallellen met het staatsbegrip in de kritieken van Marx en Engels.

Uitbreken uit alle conventie, iets ongehoords creëren, een revolutie van het theater tot stand brengen, de ondergang van de bestaande wereldorde zo insceneren dat uit de ruïnes van de oude wereld een nieuw mensengeslacht, een nieuwe maatschappij, een nieuw theater en een nieuw publiek zou groeien -geen superlatief is zeker voor Wagners conceptuele fantasie van zodra zij zich met de *Ring* bezig houdt. Uit zijn geschriften, brieven en talrijke zelfcommentaren wordt duidelijk hoe Wagners denken altijd weer om dit werk cirkelt, een werk dat de pretentie heeft, de bestaande wereld te verklaren en de reactie op diens echte problemen te zijn.

Tenslotte vertelt de *Ring* het verhaal van een door politiek geruïneerde wereld. Hij verhaalt van de ondergang van de goden en de geboorte van de vrije mens. De goden gaan aan hun eigen machtswil te gronde. Ze hebben de wereld van meetaf aan in het verderf gestort door de beide grondprincipes van het leven, liefde en macht, niet met elkaar te verzoenen, maar in tegenstellingen uit elkaar te rijten. In de *Götterdämmerung* gaat het Walhalla in de vlammen op als Brünnhilde de ring, het symbool van de macht, teruggeeft aan het element van het water en daarmee aan de onschuld van de natuur. Als de van de liefde losgescheurde macht uit de wereld verdwijnt, is de oorspronkelijke, rechtvaardige zijnsorde hersteld. Die orde te bewaren is voortaan de taak van de menselijke vrijheid.

Noten

- 1 Dagboekaantekening Cosima Wagner, 25 mei 1877
- 2 Dagboekaantekening Cosima Wagner, 2 juli 1880
- 3 Dagboekaantekening Cosima Wagner, 4 december 1881
- 4 Dagboekaantekening Cosima Wagner, 16 december 1881
- 5 Gesammelte Schriften und Dichtungen, Band 4, pagina 59
- 6 Gesammelte Schriften und Dichtungen, Band 4, pagina 59

Bronnen

- Bermbach Udo, *Der Wahn des Gesamtkunstwerks. Richard Wagners politisch-ästhetische Utopie*, Fischer Taschenbuch Verlag, Frankfurt a/Main, 1994
- Dieckmann Friedrich, *De ontzetting der bergkobolden*, Het proces Richard Wagner, Nexus 19, 1997
- Magee Bryan, *Wagner and philosophy*, Allan Lane The Penguin Press, 2000
- Safranski Rüdiger, *Funderingen van mythen door de kunst*, Het proces Richard Wagner, Nexus 19, 1997